

VOL. 6 / 2020

Materialidades.

Perspectivas en cultura material

**SORGIMENT DE PRÀCTIQUES FUNERÀRIES HÍBRIDES DURANT EL
POSTTALAIÒTIC: EL CAS DE SON MAIMÓ**

The emergence of hybrid funerary practices during the Post Talayotic:

The case of Son Maimó

M. COLL SABATER

SORGIMENT DE PRÀCTIQUES FUNERÀRIES HÍBRIDES DURANT EL POSTTALAIÒTIC: EL CAS DE SON MAIMÓ

Margalida Coll Sabater

Investigadora predoctoral, FPU

Arqueuïb

Presentado 27 de noviembre 2018

Aceptado 17 de marzo 2019

RESUM: La cova funerària de son Maimó (Petra, Mallorca) és un enclavament molt interessant per a l'estudi de les pràctiques mortuòries que es desenvoluparen durant el final de l'Edat del Ferro o el Posttalaiòtic (550-123 a.C.), ja que en el seu interior s'hi documentaren evidències de dos rituals funeraris distints; els enterraments en taüts i les possibles incineracions en calç combinades amb inhumacions d'infants. L'objectiu d'aquest treball és el d'identificar les diverses pràctiques funeràries híbrides que es produeixen dins la cova a partir de la combinació de materials i d'idees tant locals com foranes que acaben creant una realitat combinada però nova que no es pot adscriure ni sols a uns ni sols als altres.

PARAULES CLAU: Posttalaiòtic, món funerari, pràctiques híbrides, enterraments en taüts, incineracions en calç, inhumacions infantils

ABSTRACT: The cave of son Maimó (Petra, Mallorca) is the chosen site to study the mortuary practices that were developed during the Late Iron Age or Posttalaiòtic period (550- 123 BC) because of the particularities of its register, consisting in two main horizons which show two different rituals; burials in wooden coffins and possibly quicklime incinerations combined with infantile inhumations in pottery urns. The aim of this paper is to identify the hybrid funerary practices that developed due to the cultural contacts between the indigenous population with foreign people and that resulted to new original ways of approaching death, which combined local and external elements but that were neither of them.

KEY WORDS: Late Iron Age Mallorca, funerary world, hybrid practices, wooden-coffins burials, quicklime incinerations, children inhumations

1. INTRODUCCIÓ

Context: el final de l'Edat del Ferro a Mallorca

El final de l'Edat del Ferro o Posttalaiòtic (c. 550-123 a.C.) és un període de la Prehistòria de Mallorca que es caracteritza pels canvis que es produiran respecte de la fase que precedeix, el Talaiòtic o primera Edat del Ferro (c. 850- 550 a.C.). Alguns de nous, d'altres culminacions dels començats durant el període anterior, en general, semblen anar lligats a un abandó de la cohesió social i del sentit de grup típics del Talaiòtic per donar pas a comportaments més individuals i a la consolidació de certs grups que tindran un rol preeminent en l'estructuració social (García Rosselló 2010).

Aquesta pèrdua gradual del sentit de comunitat s'evidenciarà també en el sorgiment de grups domèstics més petits i dividits en detriment de la idea de família extensa que vehiculava els assentaments anteriors. A més, s'anirà perdent la importància del control territorial com a forma de cohesió social (Calvo 2009). En aquest sentit de divisió i de variabilitat, la ceràmica del període posttalaiòtic també mostra comportaments poc unificats ja que es documenten diverses tècniques, formes, pastes i desgreixants (García Rosselló 2010; Albero 2011). El món funerari, a l'igual que

l'esfera domèstica, es caracteritza *grosso modo* per innovar en pràctiques, rituals i materials mantenint una certa tradició, tal i com s'explicarà amb més detall posteriorment.

Dintre d'aquest entramat de canvis i de continuïtats és necessari tenir en compte en quin marc més ampli estava esdevenint el Posttalaiòtic. Però, enlloc d'aproximar-ho de forma que els processos que ocorren en el Mediterrani Occidental estan determinant l'esdevenir de la cultura posttalaiòtica, es farà des d'una perspectiva global. És a dir, des d'una perspectiva que ens servirà per posar en relleu heterogeneïtats culturals i les expressions d'identitat mostrades a través de les decisions observables en la cultura material dels contextos culturals híbrids, que d'altra forma podrien passar desapercibudes (Hodos 2010).

En aquest sentit, les evidències més clares de la inserció de Mallorca dintre d'una connectivitat amb l'exterior són els establiments púnico-ebusitans de les zones costaneres, com la factoria de na Guardis (Guerrero 1997) i l'illot de na Galera amb estructures púniques de caràcter suposadament ritual (Martín, Argüello i Jovani 2015). De fet, *Ebusus* era colònia cartaginesa des del segle VII a.C. (Gómez Bellard 1990; Ramon 2007; Ramon i Esquembre 2017) però

serà cap al segle V a.C. quan s'intensificaran els contactes entre el món púnic i Mallorca, tal i com es documenta gràcies a la presència de materials de procedència eivissenca, com a les evidències de fonts escrites que es tenen de mercenaris indígenes als exèrcits púnics (Guerrero 1994 i 1997). Les xarxes comercials i de contactes eren tals però, que es documenten materials no sols púnico-ebusitans, sinó també d'altres orígens, especialment després de la batalla de Zama (202 a.C.) moment en què es reconfiguren les rutes comercials i els àmbits d'influència política i econòmica de Roma, propiciant així l'arribada de materials itàlics (Guerrero 1997).

Com s'ha interpretat el Posttalaioòtic

Tradicionalment, el contacte cultural i les evidències materials foranes en contextos indígenes s'interpretaren com a aculturacions d'aquests grups que es consideraven més endarrerits que els forans (Rosselló Bordoy 1972; Enseñat 1981, Rosselló Bordoy i Guerrero 1983, entre d'altres). A principis dels anys noranta es produeix un gir teòric que defuig de l'historicisme cultural i explica els contactes del final de l'Edat del Ferro des de postures colonialistes que

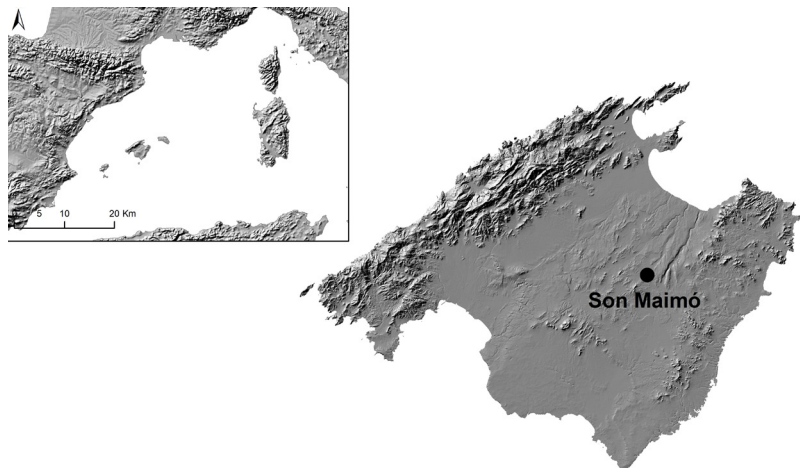
caracteritzen a l'indígena com a element passiu contraposat a l'element actiu i forà del qual incorporen idees i pràctiques al seu registre però sense reinterpretacions (Pons 1991, Guerrero 1994, 1997). Tot i que a Mallorca no es dona una colonització entesa com a la ocupació del territori per persones i institucions foranes (Hernández-Gasch i Quintana 2013).

No serà fins ben entrat el segle XXI que es proposin alternatives que pretenen donar representació als posttalaioòtics trencant amb la dicotomia de colonitzador i colonitzat, sobretot des de perspectives postcoloniales, emfatitzant així en la capacitat d'agència i de decisió de les comunitats indígenes, les quals resignificarien les noves pràctiques i els nous materials forans amb els quals entren en contacte (García Rosselló 2010; Hernández-Gasch i Quintana 2013; Calvo, García-Rosselló, Albero i Javaloyas 2014; Albero 2017).

Objectiu: pràctiques funeràries híbrides a son Maimó

Seguint amb la tasca començada recentment, aquest article es fonamenta en eines conceptuals postcoloniales per analitzar els contactes culturals en contextos funeraris posttalaioòtics, concretament en la cova de son Maimó (Petra, Mallorca) (figura 1). S'ha escollit aquest jaciment perquè és un cas paradigmàtic adequat per canviar les visions tradicionals ja que, d'una banda, exemplifica la tònica general de continuïtats i canvis típica del Posttalaioòtic. I d'altra banda, la presència d'objectes exògens dintre del registre material mortuori pot propiciar interpretacions més enllà de les colonialistes. Així doncs, l'objectiu de l'article és identificar les pràctiques funeràries híbrides que sorgeixen a la cova de son

Figura 1. Son Maimó (Mallorca)

Maimó com a conseqüència del contacte entre cultures.

Per poder assolir tal objectiu, l'article es dividirà en una primera part enfocada en explicar quines són les eines teòriques que s'utilitzaran i per què. Una part contextual amb la descripció de les continuïtats i novetats del món funerari posttalaiòtic, fent referència als antecedents del Talaiòtic. Una tercera part dedicada específicament a l'explicació del jaciment de son Maimó, amb les principals pràctiques i materials documentats. I una part final consistent en establir quins són aquestes noves pràctiques híbrides que sorgeixen.

2. EINES TEÒRIQUES

Hibridació

Les relacions entre indígenes i forans són molt més complexes del que s'ha vingut pensant i el contacte cultural no pot ser explicat a partir de l'oposició entre ambdós ni a partir d'aproximacions essencialistes i dualistes basades en una concepció antiquada on les persones són reduïdes a simples objectes passius, quan la realitat és que no és la cultura com a idea abstracta la que produeix canvis per sí sola, sinó que són les persones i les seves relacions i pràctiques les que condueixen a aquests processos (Tronchetti i van Dommelen 2005: 193). Per això, amb la finalitat de superar aquesta situació binària, les interpretacions arqueològiques es poden valer d'eines postcoloniales com ara el concepte d'hibridació per entendre les noves formes que es creen a partir de la fusió cultural en situacions colonials (Bhabha 1994).

Així doncs, les situacions colonials o de contacte en el cas que aquí pertoca, poden ser vistes com a creades per persones tan indígenes com foranes que, a partir del contacte han construït una nova comunitat caracteritzada com a híbrida de significat i d'aparença. Una mescla de diferències i similituds que els relacionen tant a fons indígenes com colonials sense adjudicar-los cap dels dos espais (Bhabha 1994). Per tant, el terme hibridació és l'utilitzat per a descriure el procés on, en un escenari colonial, la interacció i negociació de varis grups condueix a la invenció de noves tradicions que acabaran definint la situació colonial (van Dommelen 2005: 107-8).

Encara que durant aquest treball s'empraran els conceptes de continuïtat i de canvi no s'ha d'entendre com un interès per demostrar una realitat dual sinó que, el resultat final serà una situació nova, híbrida, que beu de tradicions i d'innovacions però que mostrarà comportaments molt més complexes i ambigus que l'opció de continuar igual o la de canviar; el que es proposa és una matisació d'aquestes categories (Silliman 2009: 213- 214) a través de l'eina d'hibridació i de la identificació de possibles fenòmens de resistència.

Resistència

Més concretament, la presència d'una tradició (Bourideu 1977) i la capacitat per escollir i canviar (Dobres i Robb 2000), juntament amb la influència del contacte cultural donarà lloc a processos d'hibridació, de resignificació i de resistència. Els processos de resistència, lligats a la capacitat d'agència i d'elecció, no s'han d'entendre com a la oposició a la dominació sinó, com un conjunt de decisions i negociacions més

complexes. El fet de què el concepte de resistència hagi estat últimament molt emprat ha donat lloc a un ampli ventall de possibilitat sobre el què aquest implica: des de rebel·lions com a tals a comportaments inconscients, passant per diversos nivells intermedis (Given 2004: 11). La idea de resistència que aquí s'emprarà va lligada a aquestes accions intermèdies, en les què no hi ha una actitud ambiciosa però, es tracta de decisions conscients i deliberades dirigides als colonitzadors (o als elements forans) en forma d'evitació (van Dommelen 1998: 27-28; Given 2004: 11).

3. EL MÓN FUNERARI DURANT EL POSTTALAIÒTIC

Antecedents: el món funerari durant el Talaiòtic (850-550 a.C.)

Com ja s'ha dit anteriorment, el Posttalaiòtic es caracteritza pel manteniment de tota una sèrie de pràctiques, estructures arquitectòniques, materials, etc., típics del període precedent, el Talaiòtic, però alhora el sorgiment de tota una sèrie de novetats, les quals al cap i a la fi són les que acabaran per diferenciar aquest període de l'anterior. El món funerari és un exemple més d'aquest joc de continuïtats i del sorgiment de novetats, tant iniciades en moments anteriors, com novetats pròpies del Posttalaiòtic.

Per tant, és lògic mencionar breument en què consistiren les pràctiques funeràries del Talaiòtic. En primer lloc i en referència als espais d'enterrament, els abrics, les coves naturals i les coves artificials foren els llocs predilectes per enterrar (Coll 1989). S'ha de mencionar

el cas excepcional de son Real (Santa Margalida), necròpoli amb una arquitectura funerària que reproduïx elements arquitectònics que havien caigut en desús al món dels vius (Hernández-Gasch 1998b).

En segon lloc i en relació al ritual d'enterrament, en el cas de Son Real es donen inhumacions individuals o familiars dintre d'aquests panteons que evocuen a l'arquitectura de prestigi del passat. Pel què fa a la resta de necròpolis, en pocs casos es documenten inhumacions col·lectives, mentre que el ritual més comú és l'enterrament col·lectiu en calç, com en els casos de son Gallard (Deià) i son Matge (Vallde-mossa). En aquest sentit, cal matissar que els recents estudis apunten més bé a una pràctica d'incineració en la qual la pols calcària era col·locada sobre el cos que, un cop cremat en una pira funerària que hauria d'arribar almenys als 800 °C, donaria lloc a un conglomerat d'ossos calcinats i calç viva que, finalment s'acabaria endurent i convertint-se en bosses de calç apagada mesclada amb les restes òssies del difunt (Van Strydonck *et al.* 2017: 471).

Finalment quant als materials vinculats als enterraments, apareixen objectes de diversa naturalesa, ceràmics, metàl·lics i de pasta vítria. Encara no apareixen ni àmfores ni produccions ceràmiques foranes. Es tracta d'una gran varietat d'aixovars que s'han interpretat com un tracte diferencial entre els difunts.

La pluralitat funerària del Posttalaiòtic (550-123 a.C.)

La diversificació funerària del Posttalaiòtic es divideix en el manteniment d'aspectes anteriors i en l'eclosió defi-

nitiva i sorgiment de noves pràctiques mortuòries. En referència als espais d'enterrament, d'una banda, es mantindran estacions funeràries que han estat en funcionament durant el Talaiòtic, especialment coves i abrics naturals com ara, son Gallard i son Matge (García Rosselló 2010), així com la necròpoli amb construccions arquitectòniques de son Real, tot i que en aquest període s'utilitzaran estructures rectangulars enlloc dels panteons talaiòtics (Hernández-Gasch 1998b).

D'altra banda, es produiran tota una sèrie d'innovacions en l'espai dels morts: se n'erigiran de nova planta i es reutilitzaran estructures i llocs que havien caigut en desús o tenien una funció/ns inicials diferents, ara amb finalitat d'enterrament. Del primer grup en destaquen els hipogeus simples o complexos, com el de cova Monja (Sencelles). En el segon grup hi tenen cabuda les reutilitzacions de coves artificials naviformes com ca na Vidriera o son Sunyer (ambdós a Palma) i reutilització de talaiots com el de son Oms (Palma), ses Païses (Artà) o son Oleza (Valldemossa) (García Rosselló 2010: 669).

Passant als rituals d'enterrament, d'una banda, es mantenen les suposades incineracions en calç i deposició col·lectiva dintre de l'espai funerari, les inhumacions col·lectives i es segueixen inhumant també ens els contenidors arquitectònics de son Real.

Les innovacions es produiran en relació a activitats diferenciadores entre els morts, concretament, les inhumacions infantils en contenidors de diversa naturalesa i les inhumacions d'adults, tal volta senils (Guerrero 1979), dins de taüts de fusta. A més, és durant aquest perío-

de que a son Real i a l'illot dels Porros (Santa Margalida) es documentaran cremacions (Hernández-Gasch 1998b).

La pràctica d'enterrament dins de taüts de fusta s'ha documentat a escassos jaciments: a coves naturals, la cova II de cometa des Morts (Escorca) (Veny 1981 i 1983), a l'avenc de la Punta (Pollença) (Encinas 1974, Guerrero 1987 i Pons 1988) i son Boronat (Calvià) (Guerrero 1979), i a la cova artificial des son Maimó (Amorós 1974 i Veny 1977). Recentment, s'han documentat altres dues coves que haurien contingut enterraments en taüts de fusta: la cova de ses Meravelles (Bunyola) (Deyà Miró 2015) i la cova de s'Alova (Sóller) (Deyà Miró 2017).

Aquesta pràctica consisteix en la inhumació d'individus dins de taüts de diversa tipologia: alguns de més simples, com els monòxils sense tapa de son Maimó i d'altres més composts, com els antropomorfs també de son Maimó o els tauromorfs de sa Punta. Cronològicament, a partir de les datacions radiocarbòniques de son Maimó, son Boronat i la Punta s'ha establert que es tracta d'un ritual funerari que s'enquadra entre el 700 a.C. i el 400 a.C. (Picornell 2012: 296 en base a Calvo *et al.* 2008 i Micó 2005) coincidint doncs, amb la fase de transició entre el Talaiòtic i el Posttalaiòtic i perdurant fins ja entrat aquest últim.

Pel què fa a les inhumacions infantils es tracta concretament d'individus d'edat perinatal i infantil en el cas del túmul de son Ferrer (Calvià) que és l'únic cas en el què s'han realitzat estudis antropològics (Garcias Maas i Gloaguen 2003: 276), col·locats dins de contenidors funeraris en forma d'urnes de marès, d'urnes de ceràmica indígena i d'àmfores

retocades. Durant els primers segles del Posttalaïòtic es documenten juntament amb enterraments d'adults, com en els casos de cova Monja o de son Maimó en els quals s'inhumen sols dins d'urnes indígenes però, a partir del segle II a.C. apareixeran vertaderes necròpolis infantils amb contenidors de marès, urnes indígenes i àmfores, com la ja mencionada del túmul de son Ferrer (García Rosselló *et al.* 2015) o la de ca's Santamarier (Palma) (Rosselló Bordoy i Guerrero 1983).

La cova de son Maimó és un cas d'estudi interessant per la seva complexitat tant en l'espai funerari com en les pràctiques funeràries i rituals que s'hi duen a terme. Com es veurà a continuació amb més detall, pel què fa a l'espai es tracta d'una cova artificial o hipogeu amb una sala de dues columnes. A més, es documentaren nivells possiblement del Bronze Final, relacionats amb un ús de quan la cova encara no havia estat modificada. Quant a la pràctica d'enterrament, s'hi produeix una primera fase amb inhumacions dins de taüts, i una segona fase de possibles incineracions en calç juntament amb possibles inhumacions d'individus infantils dins d'urnes de ceràmica indígena (Amorós 1974 i Veny 1977). Per tant, ja a primera vista, son Maimó il·lustra bé la pluralitat funerària posttalaïòtica, en la què es pot parlar d'evocacions a un passat llunyà (cova utilitzada pels ancestres del Bronze Final), de novetats (enterraments en taüts i després individualització d'infants) i de retorn a pràctiques anteriors (abandó de l'ús dels taüts i retorn a la incineració en calç del Talaïòtic). A més, els objectes d'aixovar documentats mostren també una certa continuïtat en l'ús de determinats materials, la incorporació de nous i la reinterpretació dels forans. El conjunt donarà lloc al què aquí s'interpreta com a pràctiques funeràries híbrides.

4. COVA DE SON MAIMÓ

La cova artificial de son Maimó va ser excavada primer per Lluís Amorós al 1951 i després per Cristòfol Veny al 1954. Gràcies a les seves descripcions coneixem com era aquest hipogeu posttalaïòtic: una cambra d'enterrament única excavada en la roca d'aproximadament 9 metres de diàmetre culminada amb una volta que s'aguantava gràcies a dues columnes tallades en el mateix marès. El recinte es comunicava amb l'exterior a través d'un corredor de 1,8 metres de llargària que tenia un petit escaló de 0,6 x 0,5 metres. L'entrada, amb dintell, estaria segellada amb una llosa de 1,2 metres d'alt per 2 metres d'ampla, vinculada al terra i reforçada amb un compost de còdols, calç i arena. En destaca també el mur ciclopi en les parets exteriors de l'hipogeu (Amorós 1974: 137-143).

Les investigacions d'Amorós i de Veny documentaren tres fases d'ús de la cova: una corresponent a quan aquesta era encara una gruta natural amb inhumacions possiblement del Bronze Final i dos horitzons posttalaïòtics (Amorós 1974 i Veny 1977), aquí parlarem de les dues últimes.

Fase d'enterraments en taüts

La pràctica d'enterrament en taüts dins la cova de son Maimó s'inicia en algun moment del segle V a.C. (Veny 1977; Calvo *et al.* 2008; Micó 2005). Es documenten un total de 31 enterraments dintre de sarcòfags, relacionats amb conjunts materials que responen als típics d'aquesta època (Coll 1989); ceràmiques indígenes de diversa tipologia, objectes metàl·lics (espases de ferro, campanetes de bronze, destrals bipenne de bronze), denes de pasta vítria (sobre-

Figura 2. Exemples de peces ceràmiques, objectes metàl·lics, collars de pasta vítria i taps d'os de l'horitzó de taüts (Margalida A. Coll amb el permís del Museu de Mallorca)

tot esfèriques, policromes amb blaus i blancs i oculades) i taps d'os (de forma cònica i treballats sobre fèmurs de bòvids) (figura 2) (Amorós 1974; Veny 1977).

Les 31 inhumacions identificades s'ubicaren en posició fetal forçada dins de contenidors de no més de 1,35m i de diversa tipologia; taüts monòxils amb cavitat central descoberta sense tapa, taüts monòxils amb una part tapada que forma part del mateix tronc sense ser una peça independent, caixes buidades amb

tapa independent, troncs que delimiten l'espai on el cos era inhumat, taüts monòxils articulats amb altres elements de fusta amb el fi de representar una figura antropomorfa, i civeres (Amorós 1974; Picornell 2012).

Figura 3. Collar de pasta vítria amb amulet de Baubo vinculat a l'individu enterrat dins del taüt 22 (Margalida A. Coll amb el permís del Museu de Mallorca)

De tot el conjunt material en destaquen, en primer lloc, els objectes relacionats amb la possible ornamentació dels difunts, principalment, una multitud de denes de pasta vítria. En el cas de la persona enterrada dins del taüt 22 (Amorós 1974) es documentà un collar de denes de pasta vítria amb un amulet del mateix material, consistent en una figura femenina nua i acotada, que possiblement s'identifica amb Baubo (de Ridder 1924) (figura 3). Aquest mateix individu també hauria anat vestit i/o ornamentat amb teixits i fibres vegetals trenades, a l'igual que el mort trobat a l'interior de l'únic sarcòfag excavat per Veny (1977). A més, segons Amorós (1974) associats al cadàver dipositat en un dels baiards però no dins d'aquest, apareix un collar de ferro, el qual no s'ha pogut identificar però és un element més vinculat a la ornamentació i diferenciació dels difunts.

Figura 4. Materials ceràmics documentats en l'interior dels taüts (Margalida A. Coll amb el permís del Museu de Mallorca)

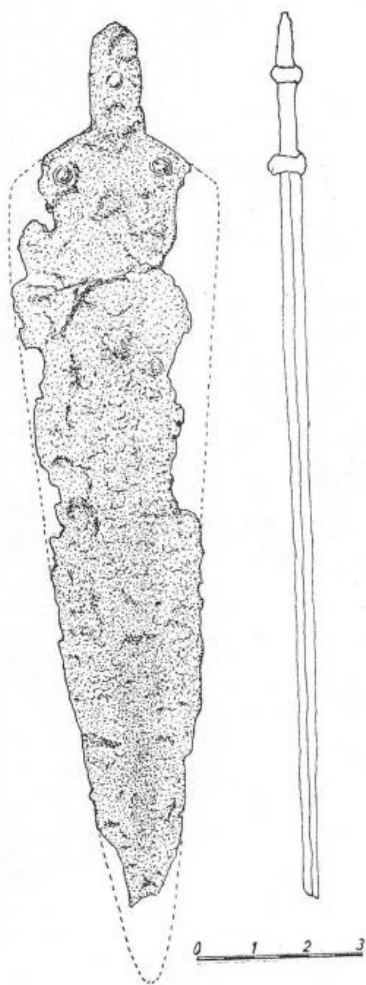

Figura 5. Punyal de ferro de l'interior del taüt documentat per Veny (1977)

En segon lloc, interactuant també amb els cossos però d'una forma no tan estreta com les robes o els elements ornamentals, es documentaren en l'interior dels taüts uns altres tipus d'objectes. Es

tracta d'un conjunt de quatre vasos ceràmics (figura 4) col·locats juntament amb els individus pertanyents als taüts 9, 28, 19 i 4 (Amorós 1974), i d'un punyal de ferro i de dues puntes del mateix metall, considerades javelines (figura 5) que es trobaven amb el mort del taüt de l'excavació de Veny (1977).

En contacte amb un dels difunts, el del taüt antropomorf 27 el qual es trobà posicionat d'aquesta original forma a partir de tota una composició en base de troncs i branques, apareixen diversos taps treballats d'os d'animal relacionats amb diferents parts del cos; un devora el cap, un devora del braç que s'allarga en direcció nord, un al costat sud del cos i un altre a la part est de la caixa (Amorós 1974: 154- 157). No ha estat possible identificar quins foren els exemplars que es relacionaren amb aquest individu d'entre els 26 que es conserven (figura 6).

D'altra banda, es conserven tota una sèrie de vasos ceràmics que no es relacionen amb els difunts i que possiblement estiguin relacionats amb una pràctica de gestió i de consum ritual de líquids duta a terme pels enterradors, tal i com sembla indicar la seva morfopotencialitat, tal i com ja s'ha demostrat en altres necròpolis amb els mateixos tipus de vasos (García Rosselló 2010: 272-273).

Es tracta de vasos troncocònics, vasos ovoide-globulars, copes crestades i atuells (figures 7 i 8). Els vasos ovoide-globulars i els troncocònics comparteixen mesures similars; una altura màxima de 8,1cm i mínima de 6 cm, i un diàmetre de màxim 10,5 i mínim de 7,9 cm. Les dues copes crestades tenen unes mesures de 9,1cm i 9,2cm d'alçada i 8,3cm i 8,5cm de diàmetre. Quant als atuells, se'n conserven quatre que presenten

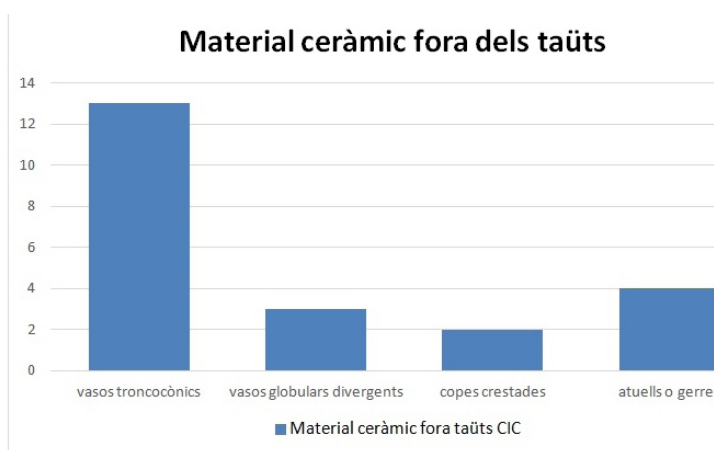

Figura 6. Alguns exemplars de taps d'os de diversa tipologia (Margalida A. Coll amb el permís del Museu de Mallorca)

Figura 7. Gràfic amb la tipologia i nombre de ceràmiques documentades fora dels taüts i relacionades amb la gestió de líquids (Margalida A. Coll amb el permís del Museu de Mallorca)

Figura 8. Exemplars dels quatre tipus de ceràmiques indígenes documentats fora dels taüts (Margalida A. Coll amb el permís del Museu de Mallorca)

una alçada màxima de 11 cm i una mínima de 9 cm, amb un diàmetre de màxim 9,5 cm i mínim 7,2. La seva tipologia, les seves mesures i el fet de què tinguin tots una ansa que facilita la seva sujecció, indiquen que es tractà de recipients per la gestió i pel consum individual de líquids (Lull *et al.* 2008).

És lògic pensar que aquest consum ritual de líquids era una pràctica que es donava durant les activitats d'enterrament per part dels vius però, si es defuig d'idees actuals i eurocentristes quant a la concepció de ser i la condició de persona (Fowler 2004) es podria pensar que els difunts també hi participaren d'aquesta gestió de líquids, almenys aquells que han estat relacionats amb vasos de similars característiques pel què fa a la seva morfopotencialitat, no sense tenir però una concepció diferencial tema anses.

Fase d'incineracions en calç i inhumacions d'infants dins d'urnes

Amorós (1974) i Veny (1977) documenten una tercera fase d'ús de la cova posterior a l'horitzó de taüts. Es tracta d'un conjunt de conglomerats d'ossos, calç i materials ceràmics locals i forans (vasos de diversa tipologia, urnes i bols ebusitans), metàl·lics (espirals, discs-fíbula, discs, espirals i anelles) i de pasta vítria. Degut a la naturalesa de la pràctica d'enterrament, les restes humanes no es troben en connexió anatòmica i els objectes no es poden associar a cap individu. Tot i així, existeixen tres hipòtesis en relació a les activitats mortuòries que s'hi dugueren a terme.

En primer lloc, ja s'ha mencionat la discussió oberta en relació a les incineracions o inhumacions en calç. En aquest treball ens decantem per els últims estudis que posen de manifest que es tractà d'incineracions dels cossos amb un tractament de calç durant el procés (van Strydonck 2017). Pel què fa a la cultura material relacionada amb aquesta activitat, sols es documenten conglomerats de calç apagada mesclada amb d'ossos calcinats i alguns anells, espirals i braçalets de bronze i de ferro, així com denes de pasta vítria (Amorós 1974 i Veny 1977).

Figura 9. Urnes de manufactura local amb possible funció de contenidor funerari de l'horitzó de calç (Margalida A. Coll amb el permís del Museu de Mallorca)

En segon lloc, es documentà un tipus ceràmic que no era present en l'horitzó d'ús anterior: un mínim de vuit urnes fetes a mà, les mesures de les qual oscil·len entre els 19cm i 29 cm de diàmetre exterior, i entre els 30cm i 40cm d'alçada. La decoració és de quatre tipus distints: composta per un cercle obert i tendent a forma de ferradura amb un mugró o punt central, present en dos dels casos. Cercles tancats que segueixen el mateix estil amb un mugró al centre del cercle, present en un dels exemplars. Formada sols per mugrons distribuïts simètricament per la part mitjana/superior de la panxa de la peça, tal i com passa en una d'elles. O una decoració que no segueix les pautes de cercles sinó que consta de bandes plàstiques aplicades diagonalment (figura 9).

Amorós (1974) parla de què a l'interior d'aquestes urnes hi havia petits ossos, possiblement d'animals, tot i que ja durant els anys setanta la comunitat acadèmica semblava estar d'acord que en realitat es tractava d'inhumacions d'individus infantils (per exemple, Enseñat 1974 i Guerrero 1979), degut als paral·lels formals i estilístics documentats a jaciments com el de son Boronat, cova Monja o en les necròpolis infantils de ca's Santamarier i túmul de son Ferrer.

Es documenten també per primer cop dins la cova ceràmiques d'importació corresponent a bols púnico-ebusitans. Es tracta de bols hemisfèrics de vaixel·la de taula (Guerrero 1999: 12), més o menys oberts i amb vora entrant, sense ruptura entre la paret i els fons, insertant-se el peu de forma directa, amb lleugers retocs en el fons extern, entre 13 i 15 cm de diàmetre, documentats a *Ebusus* a partir del segle III a.C. En el seu lloc d'origen tenen una funció de vaixel·la de taula, és a dir, la de servir els aliments a escala individual, líquids o semilíquids, tot i que també pot ser que s'utilitzessin per a servir aliments sòlids com algunes verdures (Guerrero 1999) però dins de la cova de son Maimó possiblement tingueren la funció de tapadores d'algunes de les urnes d'inhumació d'infants (figura 10).

En tercer lloc, apareix tot un conjunt ceràmic de vasos indígenes: globulars a mà amb dues anses amb unes mesures dels 6,7 cm als 9cm d'altura i dels 10 cm als 15 cm de diàmetre. Vasos troncocònics a mà amb una ansa o alguns sense. Les mesures d'aquest grup són un poc més variades, tenint peces més petites i sense ansa que d'entorn a 3,5 cm d'alçada i entre 5 cm i 6 cm de diàmetre; mentre que les més grans i que coinci-

Figura 10. Bols púnico-ebusitans possiblement resignificats a mode de tapadores (Margalida A. Coll amb el permís del Museu de Mallorca)

Figura 11. Exemples dels tipus de vasos ceràmics indígenes documentats en l'horitzó de calç (Margalida A. Coll amb el permís del Museu de Mallorca)

deix amb les que tenen ansa oscil·len entre els 8,3cm i 9cm de diàmetre i els 4,4cm i 6,3cm de diàmetre. Així doncs, unes mesures pràcticament idèntiques als vasos apareguts en l'horitzó anterior i, per tant, possiblement relacionats amb una pràctica de gestió i de consum ritual de líquids (Lull *et al.* 2008 i García Rosselló 2010) (figura 11).

Ja que la incineració dels cossos i el seu dipòsit col·lectiu en forma de conglo-

merat dificulta relacionar ceràmiques amb individus concrets, tal volta en el cas de les inhumacions infantils on els cossos estan individualitzats sí que pot ser que participessin de la gestió de líquids. En aquest sentit, l'ús de vasos troncoònics de reduïdes mesures pot ser anés lligat al nou tractament dels difunts més joves. De fet, dins una de les urnes funeràries de ca's Santamarier s'hi documentà un petit vas (Rosselló Bordoy i Guerrero 1983: 415)

5. PRÀCTIQUES FUNERÀRIES HÍBRIDES A SON MAIMÓ

Aquest repàs general que s'ha fet sobre el registre material i algunes de les possibles pràctiques mortuòries que es desenvoluparen a la cova de son Maimó durant el Posttalaiòtic evidencien el que ja es venia produint en altres àmbits de la vida quotidiana, així com també en àmbits rituals i funeraris, una complexa mescla entre materials, idees i pràctiques locals i materials, idees i pràctiques foranes. Concretament, es crea una nova realitat funerària en base a la certa continuïtat modificada de tota una sèrie d'elements anteriors i de la incorporació de nous elements, alguns d'ells per influència del contacte cultural però, significats, donant lloc a tota una sèrie de pràctiques híbrides, tal i com s'exposarà a continuació.

Pràctiques híbrides de l'horitzó d'enterrament en taüts

Un apunt general que es repeteix tant en el nivell de taüts com en el nivell de calç és la utilització del mateix espai funerari: l'hipogeu. Es tracta, concretament, d'una cova que abans de ser modificada va ser utilitzada com a lloc d'inhumacions durant el Bronze Final, tal i com indiquen algunes de les peces ceràmiques recuperades (Amorós 1974). (Amorós 1974). Per tant, es podria pensar que una de les motivacions que condueixen a elegir aquest emplaçament durant el Posttalaiòtic i no un altre és la voluntat de vincular-se al passat i als ancestres. Així doncs, en el cas de què la comunitat posttalaiòtica conegués la utilització més antiga de l'espai, pot ser que aquesta fos la raó per a l'elecció d'aquesta cova i no d'una altra. En tot cas, sembla que la seva utilització repe-

tida al llarg del temps la pot definir com a lloc persistent (Amkreutz 2009). Si bé, les característiques funcionals de l'espai com a tancat que protegeix els cadàvers, pot ser que també motivessin l'elecció d'aquest enclavament però, les implicacions simbòliques, socials, perceptives i, sobretot, mnemòniques hi són també presents (Akreutz 2009).

Passant ja les pràctiques funeràries híbrides de l'horitzó de taüts cal fer referència, en primer lloc, a aquelles relacionades més íntimament amb els difunts. Aquesta nova forma d'enterrament dins d'un contenidor funerari de fusta s'ha interpretat tradicionalment com una apropiació i aculturació indígena degut al contacte amb el món púnic (Guerro 1987). Tot i que és possible que existeixi una influència forana a l'aparició d'aquesta nova pràctica, el cas de son Maimó no pot respondre sols a una conseqüència del contacte cultural. Ja s'ha fet referència a l'espai persistent, una cova usada durant el Bronze Final i així, la possible voluntat de vincular-se al passat. A més, la variada tipologia dels 31 taüts documentats no respon a models exteriors, especialment la combinació antropomorfa dels taüts 27 i 29, i la combinació de les extremitats figurades del taüt 27 amb un objecte de segura filiació indígena, els taps d'os (Hernández-Gasch 1998a), que són una novetat d'aquest moment i que no té perquè respondre al contacte cultural.

Cronològicament, també és difícil veure paral·lels clars entre aquest fenomen illenc i el fenomen ebusità. Les dates més antigues de taüts a Mallorca es remunten a finals del segle VIII a.C. en el cas de son Boronat (Picornell 2012: 296 en base a Calvo *et al.* 2008 i Micó 2005) mentre que, a Eivissa no s'enter-

raran en taüts de fusta fins a la fase púnica clàssica (450/425- 350/325 a.C.) (Mezquida 2016: 71) i en el món púnic peninsular al segle VI a.C. (Ramos Sainz 1985:219).

Sigui quin sigui l'origen del ritual, la seva apropiació i resignificació també s'evidencia a través de la resta del conjunt material i de les pràctiques associades a aquests, mostrant el caràcter híbrid del conjunt.

En aquest sentit, cal parlar dels objectes que han estat trobats a l'interior de taüts: el collaret de denes i amulet del difunt del taüt 22, el punyal de ferro i puntes de ferro d'un taüt sense número i els quatre vasos ceràmics indígenes dels taüts 9, 28, 19 i 4. Possiblement, es tracta d'objectes relacionats amb el tractament del mort i amb una funció d'aixovar i que responen a la decisió combinar elements locals i elements forans per les finalitats d'acompanyar i d'ornamentar als morts.

D'altra banda, s'ha de parlar de la pràctica de consum de líquids duta a terme pels vius i, possiblement també pels morts vinculats als quatre vasos a dalt mencionats. Vius i morts doncs haurien gestionat líquids a partir de ceràmiques de manufactura indígena. Crida l'atenció que, en un moment en què ceràmiques de taula i àmfores foranes eren presents als poblats des de finals del segle VI (Guerrero 1997), les que aquí apareixen siguin sols indígenes. Sembla que s'està produint una resistència a la incorporació de materials ceràmics a torn dins de l'esfera funerària. Per tant, hi ha una doble elecció. S'inclou sols una part del set forà que arriba i alhora aquesta part s'incorpora sols a una activitat concreta (ornamentació i aixovar) mentre que, es decideix la seva no incorporació en la gestió de líquids.

Recapitulant, sembla que en l'horitzó de taüts de son Maimó es mantenen tradicions anteriors i arriben influències que, mesclant-se i reconfigurant-se donen lloc a un nou i híbrid món funerari:

1. S'elegeix una cova que havia estat utilitzada pels ancestres i alhora es modifica en base a una arquitectura nova típica d'aquest moment.

2. S'enterren en taüts, pràctica que pot venir per influències de fora però que presenta particularitats pròpies, així com dificultats cronològiques, que alhora matisen i qüestionen el monopoli d'influència ebusitana.

3. De tot el set de materials forans que estan arribant a Mallorca en aquests moments, a l'àmbit funerari de son Maimó sols s'incorpora una part d'aquests, especialment denes, i no s'incorporen ceràmiques. A més, hi ha una doble elecció i possible resistència, ja que els objectes forans apareixeran sols vinculats a les pràctiques directament relacionades amb els difunts (tractament i aixovar) i no a la de gestió de líquids.

Pràctiques híbrides de l'horitzó d'incineracions en calç i d'enterraments infantils

Pel què fa a aquest nou horitzó d'ús, ja sigui emprat per la mateixa comunitat o per un altre grup que decideix emprar el mateix espai recurrent, s'hi produeixen incineracions amb tractament de calç que es dipositen col·lectivament i, alhora, inhumacions d'infants dins d'urnes segurament tapades.

Les incineracions amb tractament de calç podrien significar un retorn a una pràctica anterior, ja que es tracta de la forma

d'enterrament majoritària del Talaiòtic. A primera vista, una voluntat de vincular-se al passat però que no es pot interpretar sols així. De fet, sembla que una part del grup corresponent als individus més joves s'inhumarà dintre de les urnes indígenes ja explicades que, possiblement es tapaven amb els bols púnico-ebusitans documentats en el mateix nivell.

Així doncs, aquesta tradició més antiga s'estaria combinant amb noves formes d'afrontar la mort dels més joves que, tradicionalment, s'han atribuït al contacte amb els púnics i la conseqüents aculturació (Rosselló Bordoy i Guerrero 1983). De nou però, és necessari realitzar interpretacions menys simplistes d'aquestes realitats entrelaçades. De fet, es tracta d'una pràctica que combina un contenidor de manufactura indígena tapat per ceràmica ebusitana, concretament bols que en el seu lloc d'origen tenen una funció relacionada amb el consum d'aliments, mentre que en el context posttalaiòtic s'estan resignificant cap a una funció funerària que respon al sentit ritual (Bell 1992) indígena. A més, pot ser que aquesta activitat també matisi el monopoli d'influència púnic, i és que cronològicament s'ajusta més als paral·lels de la zona ibèrica lleuantina (Chapa 2008).

La naturalesa de la tipologia funerària, amb resultats més destructius que l'enterrament en taüts dificulta la identificació de materials relacionats amb pràctiques de tractament i ornamentació dels morts, apareixen molts d'objectes, sobretot espirals i anelles de bronze i denes, que podrien ser considerats ornamentals però no es pot saber amb seguretat a quina pràctica o pràctiques s'adjudiquen.

El que sí sembla, és que es manté l'activitat de gestió de líquids perquè encara

que el conjunt ceràmic d'aquest nivell presenti novetats estilístiques, les seves mesures podrien indicar la continuació d'aquesta pràctica. Però, no té perquè tractar-se d'una continuació pura; si bé sembla que hi pugui haver consum ritual de líquids però també sembla que hi pugui haver novetats, com la inclusió de petits vasos que tal volta es relacionin amb els infants que s'estan enterrant de forma diferent. El que també sembla que es manté i s'intensifica és la resistència a incorporar ceràmiques a torn a aquest nivell. És més, sols s'incorporen bols ebusitans resignificats a mode de tapadora utilitzats per les inhumacions infantils però, no apareixen vasos forans relacionats amb el consum de líquids.

Recapitulant:

1. Retorn a una pràctica anterior (incineracions en calç) però combinada amb innovacions (alguns individus segurament infantils i perinatals amb tractament diferent).
2. Inhumacions infantils que combinen contenidor indígena i ceràmica forana resignificada. Ritual que pot venir per influències amb l'exterior però, de nou, s'està combinant tant amb materials indígenes com amb pràctiques indígenes; els adults es segueixen incinerant amb calç i dipositant col·lectivament.
3. De tot el lot de materials forans disponibles a l'àmbit domèstic, s'elegeixen sols els bols ebusitans que poden encaixar sobre les ceràmiques. Es resignifiquen de la seva funció en el lloc d'origen i funcionaran a mode de tapadores d'enterraments perinatals i infantils.
4. Resistència a incorporar ceràmiques foranes en les pràctiques de gestió de líquids.

6. CONCLUSIONS

Les dues fases de la cova de son Maimó mostren la complexitat i originalitat del món funerari del Posttalaiòtic. Es tracta d'un espai en què es fan palesos els contactes culturals entre indígenes i gentes foranes i en el què sorgeixen tota una sèrie de pràctiques noves fruit d'un procés d'hibridació. Es tracta d'activitats mortuòries que mostren característiques talaiòtiques i característiques foranes, especialment púniques, però molt més complexes que una mescla entre ambdues.

El resultat d'aquestes mescles, novetats, matisos en la tradició i reinterpretacions de lo exòtic donen lloc a dos horitzons funeraris on s'hi desenvolupen pràctiques d'enterrament i rituals nous i originals. Es retorna a pràctiques anteriors amb matisos propis i nous, com ara la incineració en calç i deposició col·lectiva típica talaiòtica amb la novetat d'individus diferenciats i inhumats degut al factor de l'edat. A més i com s'ha vist, no sols es produeixen resignificacions dels materials forans sinó que també es decideix conscientment evitar o resistir-se a incloure ceràmiques a torn i, quan s'acaben incorporant ho faran sols relacionada amb una pràctica molt concreta.

En definitiva, l'aproximació postcolonial a la realitat funerària de son Maimó ha permès la identificació de pràctiques híbrides que trenquen amb la visió dualista i essencialista d'agent extern i agent local i que mostren a un grup que es caracteritza per la seva capacitat de decisió i per la originalitat en les seves activitats mortuòries, més enllà del paper passiu que se li ha donat tradicionalment.

AGRAÏMENTS

Aquest article és possible gràcies a un contracte FPU finançat pel Ministeri d'Educació, Cultura i Esport, i al projecte d'investigació HAR2012-32602: "Vivir entre islas: paisajes insulares, conectividad y cultura material en las comunidades de las islas Baleares durante la prehistoria reciente (2500-123 BC)" finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat.

Agrair l'ajuda indispensable als meus directores de tesi dr. Manel Calvo Trias i dr. Jaume García Rosselló per guiar-me en l'elaboració d'aquest treball. Gràcies també a David Javaloyas i als dos revisors anònims per les correccions suggerides que m'han inspirat no sols per aquest article, sinó també per a la tesi doctoral que està en procés.

BIBLIOGRAFIA

Amkreutz, L. 2013. "Memorious Monuments: Place persistency, mortuary practice and memory in the Lower Rhine Area wetlands (5500-2500 cal BC)". A L. Akreutz, D. Fontijn, A. Louwen, S. Van der Vaart i K. Wentink (eds.). *Beyond Barrows. Current research on the structuration and perception of the Prehistoric Landscape through Monuments*. Leiden: Sidestone Press. 43-81.

Albero, D. 2017. “The times They Were a- Changing: Cultural Encounters, Social Transformations and Technological Change in Iron Age Hand-made Pottery from Mallorca (Spain)”. *Journal of Mediterranean Archaeology* 30. 1: 105-131.

Albero, D. 2011. *Análisis tecnológico de cerámica prehistórica a mano en el oeste y sureste de Mallorca (1700-50 BC): Aproximación sincrónica y diacrónica a partir del estudio arqueométrico de pastas*. Tesis doctoral, Universitat de Granada.

Amorós, L. 1974. “La cueva sepulcral prerromana de Son Maimó en el término municipal de Petra (Mallorca)”. A Instituto de Arqueología y Prehistoria (ed.). *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. VI Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular*. Barcelona: Universitat de Barcelona.

Ashcroft, B., Griffiths, G., Tiffin, H. 1998. *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. London: Routledge.

Bhabha, H. 1994. *The Location of Culture*. Londres: Routledge.

Bell, C. 1992. *Ritual Theory, Ritual Practice*. Oxford: Oxford University Press.

Bourdieu, P. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Nova York: Cambridge University Press.

Calvo, M. 2009. “Reflexiones en torno a los esquemas de racionalidad espacial reflejados en el paisaje durante la prehistoria de Mallorca”. *Pyrennae*. 40 (2): 37- 78.

Calvo, M.; García Rosselló, J.; Guerrero, V.M.; Gornés, S.; Gual, J.M. “Ataúdes en las prácticas funerarias de la Edad del Hierro Balear”. En *III Jornadas de Arqueología de las Islas Baleares*. Maó, 3-4 octubre 2008.

Chapa, T. 2008. “Presencia infantil y ritual funerario en el mundo ibérico”. A F. Gusi, S. Muriel y C. Olària (coords.): *Nasciturus, Infans, Puerulus Vobis Mater Terra. La Muerte en la Infancia*. Diputació de Castelló. Serie de Prehistòria i Arqueologia: 619-641.

Coll, J. 1989. *La Evolución del Ritual Funerario de la Cultura Talaioica*. Tesis doctoral, Universitat de les Illes Balears.

De Ridder, A. 1924. *Catalogue sommaire des bijoux antiques*. Paris: Musée National du Louvre.

Deyà Miró, J. 2017. “Cova de s’Alova. Noves dades per al seu estudi”. *XII Jornades d’Estudis Locals de Sóller*. 169-177.

- 2015. “La cova de les Meravelles. Una nova necròpolis de taüts de l’Edat del Ferro a la Serra de Tramuntana”. *BSAL*, 71: 15-33.

Dobres, M.-A. and Robb, J. (eds). 2000. *Agency in Archaeology*. Londres: Routledge.

- Fowler, C. 2004. *The Archaeology of Personhood. An anthropological approach*. Londres: Routledge.
- Encinas, J.A. 1974. "Note on the exploration of the avenc de sa Punta, Majorca. *British Cave Research Association*. 1(2): 127-130.
- Enseñat, B. 1974. "Problemática de los enterramientos en Mallorca". A Instituto de Arqueología y Prehistoria (ed.). *Prehistoria y arqueología de las Islas Baleares. VI Symposium Internacional de Prehistoria Peninsular*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Enseñat, C. 1981. *Excavaciones Arqueológicas en España: Las cuevas sepulcrales mallorquinas de la Edad del Hierro*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- García Rosselló, J. (2010). *Análisis traceológico de la cerámica. Moldeado y espacio social durante el Postalayótico (s. V-I AC) en la península de Santa Ponça (Calvià, Mallorca)*. Tesi doctoral, Universitat de les Illes Balears.
- García Rosselló, J.; Calvo Trias, M.; Albero, D. i Javaloyas, D. 2014. "Prácticas híbridas y espacios intermedios: los contextos cerámicos de la bahía de Santa Ponça (Calvià, Mallorca) (s. II a.C.). A C. Ferrando i B. Costa (eds.). *In Amicitia. Miscel·lania d'Estudis en Homenatge a Jordi H. Fernández*. Eivissa: Govern de les Illes Balears. 113-132.
- García Rosselló, J.; Calvo Trias, M.; Javaloyas, D. i Albero D. 2015. "La secuencia cronológica de uso del turriforme escalonado de Son Ferrer: persistencia de uso e identidad simbólica". A C. Andreu, C. Ferrando y O. Pons (eds.) *L'entretreixit del temps. Miscel·lania d'estudis en homenatge a Lluís Plantalamor Massanet*. Palma: Govern de les Illes Balears, 188-208.
- Garcías, M.P.; Gloaguen, E. 2003. "Los enterramientos infantiles en el túmulo de son Ferrer (Calvià, Mallorca): una primera aproximación". *Mayurqa* 29: 269-280.
- Gómez Bellard, C. 1990. *Excavaciones Arqueológicas en España: La colonización fenicia de la isla de Ibiza*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- Guerrero, V.M. 1999. *La cerámica protohistórica de Mallorca a Torno (s.VI-I a.C.)*. Oxford: Archaeopress, BAR International Series 770.
- Guerrero, V.M. 1997. *Colonización púnica de Mallorca. La documentación arqueológica y el contexto histórico*. Palma: Ed. El Tall-U.I.B.
- Guerrero, V.M. 1994. "Formación social indígena y relaciones coloniales en la protohistoria balear". *Gerión*. 12: 55-196.
- Guerrero, V.M. 1987. "Los sarcófagos tauromorfos de "La Punta". Un caso de aculturación indígena en la protohistoria de Mallorca". *Rivista di Studi Fenici* XV, 2: 163-178.

- Guerrero, V.M. 1979. “El yacimiento funerario de Son Boronat (Calvià-Mallorca)”. *BSAL* 47: 1-50.
- Hernández-Gasch. 1998. “El tap talaiòtic als cementiris protohistòrics de Son Real is'Illa des Porros (Santa Margalida, Mallorca). Culte, ritual funerari i estratègies ramaderes”. *Pyrenae*. 28: 41-64.
- Hernández-Gasch, J. 1998. “Son Real. Necrópolis talayòtica de la edad del hierro. Estudio arqueológico y análisis social”. *Arqueomediterrània*. 3 (II). Barcelona: Treballs de l'Àrea d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona.
- Hernández-Gasch, J. i Quintana, C. 2013. “Cuando el vino impregnó la isla de Mallorca: el comercio púnico-ebusitano y las comunidades locales durante la segunda mitad del siglo V y el siglo IV a.C.”. *Trabajos de prehistoria*.70-2: 315- 331.
- Hodos, T. 2010. “Globalization and Colonization: A View from Iron Age Sicily”. *Journal of Mediterranean Archaeology*. 23.(1): 81-106
- Knapp, A.B., Ashmore, W. 1999. *Archaeologies of Landscape. Contemporary Perspectives*. Londres: Wiley- Blackwell.
- Lull, V.; Micó, R.; Palomar, B.; Rihuete, C.; Risch, R. 2008. *Cerámica talayòtica. La producción alfarera mallorquina entre ca. 900 y 550 antes de nuestra era*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Martín, R.; Argüello, J.; Jovani, S. 2015. “El yacimiento púnico-ebusitano de Sa Galera (Ca'n Pastilla, Palma)”. *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears*, 141-152.
- Mezquida Orti, A. 2016. *Ritual funerario en la necrópolis del Puig des Molins (Ibiza): la excavación de 2006*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- Micó, R. 2005. *Cronología absoluta y periodización de la prehistoria reciente en las Islas Baleares*. Oxford: BAR International Series 1373.
- Picornell, L. 2012. *Paisaje vegetal y comunidades prehistóricas y protohistóricas en Mallorca y Menorca (Illes Balears): una aproximación desde la antracología*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Pons, G. 1988. “Sarcófagos tauromorfos de la Prehistoria mallorquina”. *Revista de Arqueología* 83: 32-39.
- Pons, G. 1991. “Les ceràmiques d'imitació al talayòtic final”. *Quaderns de Ca la Gran Cristiana* 10. Palma: Govern Balear.
- Ramos Sainz, M. L. 2985. “El culto funerario en el mundo fenicio púnico peninsular: resumen de las ceremonias fúnebres realizadas en sus necrópolis”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología* 11-12: 217-224.

- Ramon, J. i Esquembre, M.A. 2017. “Estructuras urbanas fundacionales de época fenicia en el Castillo de Ibiza”. A F. Prados i F.Sala-Sellés (eds.). *El Oriente de Occidente: Fenicios y púnicos en el área ibérica*. Alacant: CEFYP i INAPH, 405-432.
- Ramon, J. 2007. *Excavaciones arqueológicas en el asentamiento fenicio de Sa Caleta (Ibiza)*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- Rosselló Bordoy, G. 1972. “La Prehistoria de Mallorca. Rectificaciones y nuevos enfoques al problema”. *Mayurqa*, 7: 115-155.
- Rosselló Bordoy, G.; Guerrero, V. 1983. “La necrópolis infantil de Ca’s Santamarier (Son Oms)”. *Noticiario Arqueológico Hispánico* 15: 407–448.
- Silliman, S. 2009. “Change and Continuity, Practice and Memory: Native American Persistence in Colonial New England”. *American Antiquity* 74, 2: 211-230.
- Tarradell, M. 1964. “La necrópolis de “Son Real” y la “Illa dels Porros””. *Excavaciones Arqueológicas en España*, 24.
- Tronchetti, C. i van Dommelen, P. “Entangled objects and Hybrid Practices: Colonial Contacts and Elite Connections at Monte Parma, Sardinia”. *Journal of Mediterranean Archaeology*. 2005: 183- 208.
- Van Dommelen, P. 2005. “Colonial interacions and hybrid practices: Phoenician and Carthaginian settlement in the ancient Mediterranean”. A G. Stein (ed.). *The Archaeology of Colonial Encounters: Comparative Perspectives. School of American Research Advanced Seminars Series*: 109- 141. Santa Fe and Oxford: School of American Research and James Currey.
- Van Strydonck, M.; Aramburu, J.; Fernández, A.; Álvarez, M.; Boudin, M.; De Mulder, G. 2017. “Radiocarbon datin of the Son Pellisser lime burial (Calvià, Mallorca)”. *Journal of Archaeological Science: Reports*. 11: 471-479.
- Veny, C. 1983. “Cueva II de la Cometa dels Morts (Escorca, Mallorca). *Noticiario Arqueológico Hispánico* 15: 343-358.
- Veny, C. 1981. “El complejo funerario de una galería subterránea de la Cometa dels Morts, Lluç, Escorca (Mallorca). *Trabajos de Prehistoria* 38: 257–276.
- Veny, C. 1977. Apuntes complementarios sobre la cueva de la Edad del Hierro de Son Maimó, Petra (Mallorca)”. *Trabajos de Prehistoria*. 34(1): 111- 164.